

- Bocskor Medvecz (2009): Bocskor Medvecz Andrea „Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetiségi folyamatában. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 17-34. o.
- Boros (2011): Boros László: Cserkészek és leventék Kárpátalján 1938 – 194. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2011. (10. évf.) 1. köt. 93-100. o.
- Braun (2009): Braun László: Történelem és identitás. Gondolatok az azonosságtudatról, a hovatarozásról és a nemzeti-közösségi érzésekről. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2019. (10. évf.) 1. köt. 7-14. o.
- Braun (2012): Braun László: Egy királyi házasság és előzményei. A XI. század első felének dinasztikus kapcsolata a Kijevi Rusz és a Magyar Királyság között. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2010. (11. évf.) 1. köt. 9-18. o.
- Csernicskó (2009): Csernicskó István: *Naprâmkî movnoî osvîti Ukraîni î ugors'komovna osvîta na Zakarpattî* (Az ukrán nyelvoktatás irányai és a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás) Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 97-106. o.
- Csernicskó (2010): Csernicskó István: A magyar nyelv hivatali/hivatalos használatának esélyei és lehetőségei Kárpátalján az ukrán nyelvi helyzet és nyelvpolitika kontextusába. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2010. (9. évf.) 3. köt. 9-24. o.
- Gazdag (2010): Gazdag Vilmos: A beregszászi magyar főiskola tudományos életéből. In: Kisebbségkutatás, 2010. (19. évf.) 1. sz. 104-110. o.
- Gerencsér (2012): Gerencsér Tibor: Lengyel menekültek Kárpátalján 1939-ben. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2012. (11. évf.) 2. köt. 107-124. o.
- Gerendely (2009): Gerendely Béla: Egyházi felekezetek Tiszakeresztúrbán. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 245-252. o.
- Kinda (2006): Kinda István: Tudományszervezés egy székelvöldi kiadványsorozat tükrében. In: Erdélyi Múzeum, 2006. (68. köt.) 1-2. füz. 122. o.
- Lukács (2009.1.): Lukács Attila: A magyar–magyar kapcsolatok alakulása (1944–91). A magyar–magyar kapcsolatok és a szovjet korszak. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 35-48. o.
- Lukács (2009.2.): Lukács Attila: A magyar–magyar kapcsolatok alakulása 1989–1994 között. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 1. köt. 15-28. o.
- Molnár (2010): Molnár Ferenc: A rusz nép szerepe az 1848–49. évi máramarosi események idején. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2010. (9. évf.) 1. köt. 155-164. o.
- Orbán M. (2009): Orbán Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936-1947) In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 239-244. o.
- Orbán L. (2009): Orbán László „Nemzet- és nacionalizmuselméletek. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2009. (8. évf.) 2. köt. 7-16. o.
- Pécsi (2012): A II.RFKMF hallgatóinak nyelvhasználatára kérdőív felmérés alapján. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2012. (11. évf.) 2. köt. 7-18. o.
- Pallagi (2012): Pallai László: A Somi Református Egyház anyagi helyzete a XX. század első felében a presbiteri jegyzőkönyvek alapján. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2012. (11. évf.) 2. köt. 125-132. o.
- Séra (2010): Séra Magdolna: Magyar vagy ukrán iskola? (Az iskolai tanterv-választásról egy vizsgálat eredményeinek tükrében. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2010. (9. évf.) 1. köt. 119-126. o.
- Sipos (2011): Sipos Mónika: Kárpátalja etnikai arculatának változása 1945-2001 között. In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2011. (10. évf.) 1. köt. 65-71. o.
- Suslik (2011): Suslik Ádám: Adalékok Kárpátalja XX. századi történetéhez (1914-1915) In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2011. (10. évf.) 2. köt. 155-163. o.
- Veres (2012): Veres Szabolcs: Magyar érdekképviselés Kárpátalján (1919–1939). In: Acta Academiae Beregsasiensis, 2012. (11. évf.) 2. köt. 141-150. o.
- Kisebbségi autonómia törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben.* Kupa László (szerk.). Pécs: Virágmandula Kft. 2010.
- Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben.* Kupa László (szerk.). Pécs: Virágmandula Kft. 2011.
- Acta Beregsasiensis 2002-2012 között megjelent számai.

Lehetett-e Nagybecskerekéről látni a világot, a Monarchiát és az országot a dualizmus korszakának végén?

Czirbusz Géza emberföldrajzi eredményei a *Történeti nép-
és földrajzi könyvtár* és a *Nemzetiségi ismertető könyvtár*
sorozatban

(Hajdú Zoltán)

Abstract

Could the world, the Austro-Hungarian Monarchy and Hungary
be seen from Nagybecskerek?

Human geography by Géza Czirbusz in the series of *Historical folk- and geography library*
and *Nationality guide library*

In the last period of dualism two series of books were published in Hungary which dealt with the theme of population and nationalities. Published in Nagybecskerek, the „Historical folk- and geography library” was primarily a popular publication, it contained both translated and original articles, whereas in the other series („Nationality guide library”) original scientific findings were presented in the first place. Géza Czirbusz (1853-1920), piarist monk and teacher, contributed to both series, then starting from 1910 he had served as a professor of geography at the university in Budapest. Czirbusz did not simply translate the geography monograph by Balbi used all over Europe, but almost completely rewrote it and modernised it. He was one of the founders of Hungarian social geography with an outstanding life-work. In the „Nationality guide library” Czirbusz, whose mother tongue was German, provided a comprehensive picture of the Germans of Southern-Hungary, of the Bulgarians living in the southern parts of the country (he considered himself to be of Bulgarian origin in part), as well as of the Crassovans living in Krassó-Szörény county. The two series, and Czirbusz's involvement, contributed significantly to the knowledge of the folk and nationality structures of the world, the Austro-Hungarian Monarchy and Hungary.

1. Bevezetés

Czirbusz Géza (1853-1920) családja német, magyar, bolgár gyökerekkel egyaránt rendelkezett, s részben ezzel magyarázható az etnikai, etnográfiai kérdések iránti fogékonysága és érdeklődése. A korabeli magyar földrajztudomány inkább természeti jellegű volt, Czirbusz alapvető szerepet játszott az „anthropo-geographia”, az ember- és társadalom-földrajz magyarországi meghonosításában.

Bár kassai születésű volt (az egyetem elvégzése után a Piarista Rend szinte minden gimnáziumában tanított), de leginkább Dél-Magyarország

ragadta meg személyiségét. Nem csak a tudományos kutatásban, hanem a tudományos intézményszervezésben és tudományos ismeretterjesztésben is jeleskedett a térségben.

Czirbusz tudományos életműve két szakaszra – 1910 előtti, illetve utáni – tagolódik. A vízvonalasító a két szakasz között az éles viták közepette Nagybecskerekéről megszerzett egyetemi tanári katedra. 1910 előtt a földrajztudomány akkori legtöbb képviselője kiemelkedő tudományos eredményeket produkáló, tudós középiskolai tanárként értékelte, 1910 után minden tekintetben negatívan viszonyultak hozzá és munkásságához egyaránt.

Nagybecskerek – Temesvár – Szeged egyfajta „piarista háromszöget” képezett a dualizmus utolsó harmadában. Czirbusz szerzetes paptanárként kapcsolódott be a Szabó Ferenc római katolikus plébános által szervezett könyvsorozat megvalósításába. Balbi világföldrajzának fordítását kapta feladatul, de mivel a munkát már elavultnak találta, fordítás helyett alapvetően átdolgozta, egyes köteteket szinte teljesen újraírta.

A Szabó Orest által 1913-ban kiadott „Nemzetiségi ismertető könyvtár” munkálataiban már egyetemi tanárként vett részt. Ez ugyan állami és „görög-katolikus vállalkozás volt”, de Czirbusz számára nem jelentett gondot, hogy a lényegében már korábban elvégzett kutatásai eredményeit ismét összefoglalja a sorozat számára.

Czirbusz Géza a magyar földrajztudomány egyik legműveltebb, legsokeoldalúbb, s egyben legellentmondásosabb alakja, vitatott személyisége. Czirbusz tisztában volt felkészültsége és műveltsége értékeivel, környezetéhez képest mindig magasra értékelte önmagát, de egyéni életvitelében nagyon gyakran mind környezetéhez, mind pedig önmagához képest „leereszkedett”.

A két sorozatban való részvétele szakmai szempontból minden tekintetben megalapozott volt, bár Balbi átírásakor még nem rendelkezett széles szakmai hírnévvel, de „jegyezték” már a földrajztudományban.

2. Az életút sajátosságai

Czirbusz Géza 1853-ban született Kassán lelkészi, értelmiségi, iparos gyökerekkel rendelkező családban. Tanári működésének 30. évfordulójára 1905-ben megjelent rövid önéletrajzában (Per Aspera, 1905) azt emelte ki, hogy anyai nagyapja lutheránus lelkész, nagybátyja pedig pozsonyi líceumi tanár volt, s ők ketten hatottak leginkább szellemi fejlődésére. Czirbusz születésekor a család Kassán, a Fő utca 127. szám alatt lakott, (a ház ma is áll) lakásuk alapján igazi kassai polgároknak voltak tekinthetők.

A család német, magyar, bolgár felmenőkkel egyaránt rendelkezett. Czirbusz büszke volt részben bolgár eredetére. A többnyelvűség, többval-

lásúság egyaránt része volt a szélesebb értelemben vett családjának. A magyar mellett a németet anyanyelvi szinten beszélte, (édesanyja gyermek korától főként németül beszélt vele, s korán meg kellett ismerkednie a klasszikus német irodalommal), s a latin mellett még franciául (melyet később tanári vizsga nélkül gimnáziumi tanárként több helyen is tanított), valamint angolul is beszélt. Középiskolai tanárként „ragadt rá” némi szerb, bolgár nyelvtudás is.

Középiskolai tanulmányait Kassán, a premontrei főgimnáziumban végezte, az iskolai évkönyvek személyre szóló adatai szerint mindvégig nagyon jó eredménnyel, s 1872-ben „maturált”. Mind a humán, mind pedig a reáltárgyak érdekelték, de leginkább a történelem felé vonzódott.

1872-től a budapesti egyetemen folytatta tanulmányait, s a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában fennmaradt egyetemi indexe szerint történelmet, művészettörténetet, régészetet, földrajzot és filozófiát hallgatott. Személyiségének alakulására jelentős hatással volt Hunfalvy János, akit egész életében, minden rá vonatkozó megnyilvánulásában „kedves professorom”-ként tisztelt.

Az egyetemi tanulmányok mellett Rómer Flóris segítségével a Nemzeti Múzeumban különböző jellegű múzeumi munkákat végzett, de a III. évfolyam elején megszakadt múzeumi munkalehetősége, „kenyér nélkül” maradt. Ez az egzisztenciális válság jelentős szerepet játszott abban, hogy belépett a Piarista Rendbe, „ámbár előbb a rendet sem ismerte”. (Későbbi visszaemlékezése szerint ebben az időszakban éhezett, hosszú időn keresztül vízen és száraz kenyéren élt, az öngyilkosság gondolata foglalkoztatta.)

Czirbusz gyermekkorától fogva vallási nevelést kapott, istenhívó- és féltő ember volt, de korábban nem érzett különleges elhivatottságot az egyházi pálya iránt. Az egzisztenciális bizonytalanság, s a tanulási és tanítási lehetőség vágya, – saját önvallomása szerint részben a katonaság elkerülése – s nem a különlegesen erős hitbéli meggyőződés vitte a rend felé. (A premontreiek is szívesen látták volna maguk között, de valószínű, hogy Czirbusz egyetemi oktatói – három egyetemi oktatója is piarista volt – hatására választotta a piaristákat.) Élete későbbi szakaszában nagyon nehezen viselte a „barátok szürke életét”.

1875-ben Kecskeméten a Piarista Rend ottani gimnáziumában kezdett tanítani. 1884-ben a budapesti tudományegyetemen földrajzból és történelemből tette le a tanári vizsgát. 1886-ban ugyanott doktorált „A dél-magyarországi bolgárok” című dolgozatával. (A bolgárokkal kapcsolatos kutatásai így szinte végigkísérték egész életét.) Doktori szigorlatának fő tárgya a földrajz, a világtörténelem és oklevéltan pedig a melléktárgyai voltak. 1890-ben Budapesten német nyelv- és irodalom tanári oklevelet is szerzett.

Középiskolai tanári pályafutása – személyiségi problémái miatt – meglehetősen zaklatott volt, bár a rend tagjai „rendes körülmények között” is gyakran váltottak iskolát. Harminc év alatt a rend csaknem min-

den középiskolájában (Kecskemét, Kiszzeben, Temesvár, Veszprém, Szeged, Kolozsvár, Léva, Nagykároly, Nagykanizsa, Sátoraljaújhely, Nagybecskerek) tanított, volt város, ahol kétszer is megfordult. Czirbusz szisztematikusan megismerte a történelmi Magyarország minden sajátos térségét, s minden városhoz kötődően regionális, kistáji kutatásokat végzett. Czirbusz empirikusan talán a legjobban ismerte az országot az akkori geográfusok közül. Saját tapasztalatából és nemzetközi tudományos tájékozódásából (amely egy középiskolai tanárhoz mérten rendkívül kiterjedt volt) egyaránt arra az álláspontra helyezkedett, hogy a földrajz-tudomány regionális jellegű tudomány is kell, hogy legyen, nem elégedhet meg az általános földrajzzal.

1910 fordulópont Czirbusz munkásságának és életének a történetében. Sajátos körülmények és érdek-összeütközések eredményeként és következményeként, de korántsem érdemtelenül elnyerte a budapesti egyetem földrajzi tanszékének professzori székét. 57 évesen került középiskolából és vidékről az egyetemre, illetve a fővárosba. Szinte minden vidéki városban korábban ő volt a „legműveltebb személy, ez most Budapesten szükségszerűen megváltozott.

Egészségi állapota már a pályázat benyújtásakor is rossz volt. Szív- és érrendszeri betegsége fokozatosan rányomta bélyegét egész életvitelére. 1918-1920 között hosszabb időt töltött Balatonfüreden a szívpanaszaiival. Élete alkonyán egisztenciális válságba került ismét, a rövid állami szolgálata után járó nyugdíj nem fedezte volna minimális szinten sem a megélhetését. Végül a Piarista Rend oldotta meg kiszolgáltatott helyzetét azzal, hogy némi gondolkodás után befogadta a budapesti rendházba.

Czirbusz életének utolsó tíz éve emberi szempontból szomorú és keserű, szakmai szempontból pedig rendkívül sajátos és ellentmondásos. Formálisan az ország legfontosabb (1905 után ugyan már nem egyetlen) földrajzi tanszékének professzora, gyakorlatilag a hivatalos magyar földrajztudomány perifériája, többek szerint üldözöttje, majd áldozata. Elhaltalmasodó szívbaja, a tudományos, emberi, politikai stb. válságok hatására fokozódó alkoholizálása egyaránt hozzájárultak halálához.

3. Czirbusz emberföldrajzi munkássága és közreműködése a két sorozatban

Czirbusz Géza rendkívül kiterjedt irodalmi életművet alkotott. Tudományos műveinek a száma meghaladja a 170-et, ismeretterjesztő és publicisztikai munkássága óriási. A tudományos kutatásainak korabeli eredményei kiemelkedő jelentőségűek az emberföldrajz és a népismeret területén.

Nemcsak a tudományos életmű terjedelme, hanem rendkívül szerteágazó volta is figyelemre méltó. Munkásságának meghatározó része a

földrajz, (föld- és népleírás), de e mellett történeti, közgazdasági, néprajzi, irodalomtörténeti, zenetörténeti, zeneelméleti, neveléstudományi, nyelvtudományi, régészeti, művészettörténeti tudományterületen is alkotott, sőt nem feledkezhetünk meg szépirodalmi törekvéseiről sem.

Czirbusz Szabó Ferenc (1843-1905) plébánostól kapta a megbízást, hogy fordítsa le Adriano Balbi (1782-1848) olasz geográfus Európa-szerte ismert és egyetemi tankönyvként használt egyetemes földrajzi monográfiáját. Balbi művének „átdolgozása és kibővítése”, valójában egy önálló egyetemes földrajz megírása (Czirbusz maga 7/8-adra tette saját anyagát a mű egészét illetően) és megjelentetése (Nagybecskerek) volt (Balbi I-V. 1893-1903).

Az I. kötet bevezetője szerint Czirbusz tudatosan vállalta, hogy nagyrészt az eredeti mű szerkezeti keretei között marad, de „... a tartalmát dolgoztam át teljesen újonnan a haladó geographia modern követelményei szerint”.

Az eredeti szerkezet megtartása mellett Czirbusz új fejezeteket is beiktatott a műbe, méghozzá az anthropogeográfiát és a gazdasági földrajzot. Czirbusz e két szakterület jelentőségének a felismerésében már ekkor, középiskolai tanárként úttörő szerepet játszott. A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztálya majd csak 1912-ben jött létre. (Az anthropogeográfia és a gazdasági földrajz kiemelt szerepe azzal is összefügg Czirbusz életművében, hogy alapvetően egy politikus és vitaközvetítő alkat volt, sőt a politikusi pályával is kacérkodott egy időben.)

Az „eloszaltság” (elterjedés) szisztematikus elemzésével Czirbusz sok vonatkozásban megelőzte a nemzetközi folyamatok kibontakozását is. Ismerte a kibontakozó közgazdasági elméleteket, sőt a telephelyelmélet csíráit is. (Czirbuszt a magyar regionális tudomány is történeti zászlajára tűzhetné...)

Czirbusz földrajzi felfogásának kardinális szemlélete már itt tetten érhető: „... a földleírás vagy geographia megismerteti velünk a Földet, mint az emberi cselekvés színterét...”, „... a földrajz a természettudományoknak és a történelemnek szerves kapcsolata, az embert kell a teremtés középpontjává helyezni...”, „... mennyiben függ az ember a természeti viszonyoktól ... másrészt mily mértékben bírta magát ezektől emanczipálni?” (Balbi 1893 I. p. 1.)

Czirbusz felfogásában az Ember kérdésköre részben vallási értéktartalmú (Isten a Világot megteremtve az Embert formálta saját képére), részben pedig racionális elemeket hordozó, a földi élet egésze az Emberről szól. Ezzel az emberközpontú felfogásával szükségképpen került szembe a természeti földrajz korabeli tagolásával, amelybe az ember alig, vagy egyáltalán „nem fért be”.

A Balbi-Czirbusz öt (két kötet két nagy részből állva, valójában hét) kötet, ahogy a korabeli egyetemi hallgatók nevezték, hiszen ez a mű lett tanulmányaik során a „kánon”, egyben a modern magyar tudományos földrajzi szaknyelv megújítása, részben pedig a modern terminológia

kialakítása révén megteremtése. Czirbusz ezen belül különös figyelemmel fordult a földrajzi nevek etimológiája felé. A földrajzi nevezéktan kérdésköre élete egészében izgatta.

Az egyes kontinensek, nagyrégiók demográfiai, etnográfiai, népismereti elemzésekkor Czirbusz a történeti megközelítést helyezte előtérbe, de mindenkor helyet adott a gazdálkodás, a települések és a városok lényegi sajátosságai megfogalmazásának is.

A népesség különböző jellegű strukturális leírásakor a szerzetes paptanár nagyfokú toleranciát mutatott a más vallásokhoz tartozó csoportok, népek lelki életének bemutatásakor. Vannak időnként furcsa megfogalmazásai, de alapvetően a korrekt tájékoztatás, a helyzet bemutatása a célja.

Egészében véve a Balbi-Czirbusz legnagyobb jelentősége az, hogy egy középiskolai tanár egy vidéki városban olyan művet adott a magyar művelt közönség, s részben a geográfus társadalom számára, mely lehetővé tette a földrajztudomány és a Világ sokszínűségének a megismerését.

Az egyetemes földrajz feldolgozásakor Czirbusz Magyarország földrajzi problematikáját minden korábbinál szervezesebben illesztette be az európai és általános folyamatokba, mind természeti, mind pedig különösen társadalmi földrajzi tekintetben.

A Balbi-Czirbusz V. kötetének Magyarországot érintő részeinek továbbgondolásából fogalmazódott meg a „Magyarország a XX. évszáz elején” című monográfiája (Czirbusz 1902).

Czirbusz természetföldrajzi elemzésének meghatározó újdonsága, hogy a nemzetközi földrajzi tendenciákat követve teljes tudatossággal tájföldrajzi elemzésre törekszik, s természeti tájakat hierarchikus rendszerben (főtáj, táj, altáj) fogalmazza meg, illetve elemzi őket. A tájakat, különösen az Alföldet történetileg változó strukturájukban ragadja meg.

Számunkra a társadalmi kérdésekhez való hozzáállása a legizgalmasabb: „Mint a tudomány legszerényebb művelője, nem tartozom semmiféle párthoz, felekezethez, nemzetiséghez egyedül az igazságot keresem....” (Czirbusz 1902, p. 4.) Czirbusz „indító képe” nem hízelgő a korabeli állapotokat illetően: „Különösen feltűnő, hogy Magyarországot gazdálkodásának rentabilitása tekintetében még a silányabb földű Ausztria is felülmúlja, hogy vasút és folyóhálózata hézagossá, a folyók szabályozása az ármentesítés roppant költségei mellett sem nem szolid, sem nem szakszerű. Városi életünk nincs. Polgárságunk még csak alakulóban van. Társadalmunk mozaik-társadalom, a hagyományos rendiség, nemzetiség és fekezetiesség szerint tagolt. Közjogilag nem haladtunk egy tapodnyival, honvédségünk elosztrákosodott, állami s közös kiadásaink szertelenül emelkedtek, külső kereskedelmünk a régi keretekben maradt” (Czirbusz 1902, p. 369.)

Az ország társadalmi – gazdasági strukturájának elemzését a gazdasági földrajzzal kezdi. Megállapítja, hogy „Magyarország főjövendelme meg mindig a földművelés....” ezért a mezőgazdasági termelés kérdéseit

szinte mindenre kiterjedő részletességgel tárgyalja. A tárgyalásba nem csak természeti földrajzi, hanem közgazdasági tényezőket is bevon. A mezőgazdasági struktúra elemzésekor felhívja a figyelmet a súlyos társadalmi összefüggésekre, kapcsolatokra és hatásokra is.

Az ipar és a kereskedelem földrajzi kérdéseinek a tárgyalásakor szintén a társadalmi kérdésekre is tekintettel foglalkozott. Czirbusz úgy látta, hogy a „magyar tekintélyeskedett”, hadakozott, politizált, gazdálkodott, nem volt agilis, a mesterségeket és a pénzforgalmat átengedte a jövevény népeknek, korábban a görögöknek, bolgároknak, olaszoknak. A századfordulóra vonatkozóan pedig úgy fogalmazott, hogy a németeket e tekintetben fokozatosan kiszorítják az izraeliták. (A magyarországi zsidósághoz Czirbusz viszonya bonyolult volt, egyszerre vádolták anti- és filozemitizmussal.)

Megállapította, hogy: „... az ipartelepke földrajzi eloszltságán meglátszik, hogy ott van nagyobb ipar hol németek laktak, vagy laknak...” (Czirbusz 1902, p. 380.). Ebből a megfogalmazásából az következik, hogy az iparosodás alakulásában Czirbusz egyáltalán nem a természeti földrajzi feltételeket tekintette alapvetőnek, hanem a sajátos etnikai-társadalmi hátteret.

Czirbusz számára a liberális kapitalizmus egyszerre átok és áldás, elemzésében az elszegényedés problematikáját állította előtérbe. Földrajzi munkában korábban alig jelent meg az a fajta társadalmi szemlélet és érzékenység, amely e tekintetben Czirbusz Géza művét jellemezte. (Czirbusz antikapitalizmusa a korabeli szociáldemokrácia felfogását és érvrendszerét tükrözi vissza.)

A politikai nemzet kérdését illetően Czirbusz Kossuth nemzetfelfogását tette magáévá, s úgy látta, hogy a politikai nemzet fogalma Magyarországot illetően igenis alkalmazható, mert a lakosság 50%-ánál magasabb a magyarok aránya, s a nemzetiségeket az ezer éves összetartozás tudata fűzi Szent István koronájához.

Czirbusz minden korábbi földrajzi elemzésnél mélyebb képet ad az ország belső demográfiai folyamatainak alakulásáról, s benne a nemzeti, nemzetiségi kérdéskör jelentőségéről. A magyarság statisztikai gyarapodását és a természetes asszimilációt örömmel szemlélte, a magyarságot nem vérségi, nem nyelvi, hanem történeti kategóriaként definiálta.

A „Néprajzolat” fejezetben kísérletet tett Czirbusz a magyarság és az országlakosok antropológiai jellegzetességeinek a megragadására, s e fejezet a leginkább magán viseli a kor hangulatát, s érzelmvilágát. A magyarokat mind testi, mind pedig lelki tekintetben „túljellemzi”, egyes nemzetiségekre (saját szavaival a tótok) kifejezetten sértő, s nem igazolható minősítő jelzőket aggat. (Czirbusz egészen negatív attitűddel viszonyult a szlováksághoz, pedig családját a reformáció óta a Felvidéken élőként fogalmazta meg többször.)

„A magyar társadalom” bemutatását az ellentétekre való felhívással kezdi: „A magyar társadalom egy szóval mondva – mozaik-társadalom, a

szélsőségekig degenerált mocskos és csodálatosan felmagasztosult ragyogó karaktereivel" (Czirbusz 1902, pp. 423-424.). A társadalmi egyesítés kérdését nehéznek, sőt megoldhatatlannak nyilvánítja Magyarországon. Czirbusz a társadalmi kérdések elemzésén belül regionális táplálkozás- és életmódföldrajzot is ad.

Külön érdekessége Czirbusz művének a vallásossággal és műveltséggel kapcsolatos elemzés. Bemutatja, hogy sem a római katolikusoknak, sem pedig a protestánsoknak nem sikerült és nem is sikerülhetett homogen vallású országot teremteni Magyarországból. Magyarországot a pietisták Mária országának nevezik ugyan, de ebben az országban a vallásosság sohasem volt olyan jellegű, mint a szláv vagy román népeknél. A magyarok valláshoz való „toleranciáját” Czirbusz mongol vonásnak tekint. Czirbusznak mind a római katolikusokat, mind pedig a protestánsokat illetően vannak negatív megjegyzései.

Minden ellentmondásosságával, egyoldalúságával, egyes esetekben sértő megfogalmazásaival, Czirbusz olyan társadalom-földrajzi jellemzést ad a magyar társadalomról, melyet előtte a magyar földrajztudományban senki sem vállalt fel.

Az „Alkotmány és országlás” fejezetben sokszínű politikai földrajzi elemzést nyújt, eljutott az alkotmánytani-közjogi, a választási és a közigazgatási földrajz alapkérdéseinek a felvetéséhez. Czirbusz egész életében érdeklődéssel fordult a magyar államiság problematikája felé (a Magyar Állam c. lapnak évtizedeken keresztül vidéki munkatársa volt), s különösen izgatta a Monarchia belső politikai és földrajzi „egyenységének” a kérdésköre. Világosan látta, hogy a közjogi kérdések miatt Magyarországon az angol parlamenti felállás nem tud meghonosodni, s a pártrendszer szükségszerűen deformálódik e miatt.

Czirbusz munkájának külön érdekessége a „budget gazdálkodás” (államháztartás) földrajzi kérdéseinek és összefüggéseinek az elemzése. Ebből a szempontból következtetése az, hogy Magyarország egy főre nézve a világ egyik legeladósodottabb országa. Kérdésként fogalmazza meg az elemzése eredményét: „No hát, boldog-e a magyar, mikor fülig adós, rosszul étkezik, silány módon ruházkodik, szegényesen lakik és idejekorán hagyja el „tejjel-mézzel folyó” Kanaánt?” (Czirbusz 1902, p. 460.). Ez a kérdésfelvetés idegenül hangzott a századfordulói „boldog béke” időszakában.

Czirbusz műve egészében véve jó visszhangot váltott ki a földrajzi közvéleményben, de elhangzottak erős, kritikai bírálatok is. Ballagi Aladár a művet ismertette a „Magyarország gazdasági, társadalmi és helyrajzi leírása” című II. részt kiemelkedő jelentőségű alkotásként határozta meg a Földrajzi Közleményekben. A Huszadik Század című folyóirat 1902. évi novemberi számában megjelent könyvismertetés is kiemelkedő jelentőségű összefoglalónak minősítette Czirbusz művét. Thirring Gusztávval Czirbusz a Közgazdasági Szemle 1903-as évfolyamában vitatkozott a mű kapcsán.

A korszak legtöbb geográfusa felismerte, hogy egy középiskolai tanár megelőzte a „szakköröket” Magyarország modern földrajzának a megírásában. (Ettől kezdve egyfajta irigység vette körül Czirbusz munkáját.)

Czirbusz egyre tudatosabban állította a fizikai földrajz mellé (egyesekeket úgy értelmezték, hogy azzal szembe) a társadalmi földrajzot. Megértette és hirdette, hogy a Föld csak az emberrel együtt szemlélve lehet totalitás, a földrajzba szervesen be kell építeni az ember problematikáját. Programadó megnyilvánulásként kezelhetjük az 1911-ben megjelent „Az ember geografiája tanítása (Physikai vagy emberi geografia-e a fontosabb?” című vitairatát. Ebben fogalmazta meg legvilágosabban földrajzi, illetve tudománnyal kapcsolatos felfogását: „A geográfiai dualizmusnak vagyok híve és meggyőződésből meg értelmi belátásból ellenzem a monisztikus fölfogást úgy a geografiában, mint a történelemben, szociológiában és az emberről szóló, vagy emberrel kapcsolatos tudományok egész birodalmában, egész vonalán” (Czirbusz 1911, p. 1.)

Czirbusz tudományos életművének talán legösszetettebb, leginkább többrétegű, értékes alkotása az 1912-ben megjelent földrajztörténeti, földrajzelméleti, földrajzfilozófiai műve. A mű valójában történet- és környezetfilozófiai alkotásként ragadható meg. (Eltekintve azoktól a gyakran sértő minősítő megjegyzésektől, amelyeknek nem lett volna helyük egyáltalán egy tudományos munkában.) Olyan széles földrajzi anyagot foglalt össze, amelyre Magyarországon addig nem volt példa.

Czirbusz elméleti, történeti összefüggésrendszerben vizsgálta a „fatalizmust” (természeti naturalizmust, földrajzi determinizmust, földrajzi materializmust). Elméleti kiinduló pontja, hogy a földrajzi hatások fontosak, de nem abszolút jellegűek. (Isten lehet egyedül abszolút ebben az értelemben csak Czirbusz szerint.) Az embert, a társadalmat nem lehet mentesíteni saját cselekedetei és felelőssége alól. Czirbusz elméletileg valójában világosan állást foglalt a földrajzi possibilizmus mellett.

A Szabó Orest (1867-1939/1944) belügyminisztériumi köztisztviselő által szerkesztett „Nemzetiségi ismertető könyvtár” sorozatban két területi-nemzetiségi közösség néprajzát, etnográfiai leírását adta. A „Magyarországi németek” (Czirbusz 1913/a) I. kötetében mintegy 200 oldalon keresztül a délmagyarországi németeket mutatja be. A délvidék (Czirbusz következetesen kis kezdő betűvel írta, területi viszonyrendszer kifejezésére használta, nem tekintette tulajdon főnévnek) földjét a török kiűzése után kezdik a németekkel benépesíteni, akik az elhagyott, elvadult területeken viszonylag rövid idő alatt virágzó mezőgazdaságot teremtetek, fejlett, jómódú településeket hoztak létre.

A demográfiai viszonyok árnyalt bemutatása (A délvidéki németek száma) mellett kiemelt jelentőséget tulajdonított a németek településmódjának. A német ház és berendezése egyszerre őrizte az otthonról hozott, s az újonnan a délvidéken kialakított elemeket.

Néprajzi jellegű munkát végzett el a németek „külsője” és ruházata bemutatásakor. A gazdálkodási mód elemzésekor egyszerre használt

földrajzi, közgazdasági és néprajzi kategóriákat. Az ethnográfiai összefoglaló jellemzés, a családi és községbeli élet, az ünnepi szokások bemutatása szociográfiai jellegű és jelentőségű.

A másik nemzetiségi - ethnográfiai csoport (temes- és torontálmegyei bolgárok, krassószörényi krassovánok) tekintetében az 1880-as évektől folytatott kiterjedt, eredeti történeti és empirikus kutatásait foglalta össze (Czirbusz 1913/b). Már Dél-Magyarországra érkezésétől kezdve foglalkozott a bolgárokkal, valamint a „krassován kérdés” megfejtésével.

Czirbusz – már csak az általa vallott bolgár családi rokonság miatt is – szimpátiával tekintett (egy időben a Magyar Néprajzi Társaság Bolgár Szakosztályának az elnöke is volt) a délmagyarországi bolgárookra. Értelmes, szorgalmas, törekvő közösségként írta le őket.

Czirbusz számára szinte ideális tudományos lehetőségeket kínált a krassószörényi krassovánok problémájának az elemzése. Történeti, nyelvi, vallási, asszimilációs, települési, gazdasági kérdéseket egyaránt érintett a közösség feldolgozása során. Czirbusz – saját helyszíni empirikus kutatásai alapján – egyes falvak krassovánnak nevezett népességét inkább bolgárnak, másokat boszniai eredetűnek tekintett, akik aztán történetileg „román-bolgár” keverékké váltak.

Czirbusz nem tudta megoldani a „krassován kérdést”, az sok tekintetben mai ismeretek, érzelmek, identitás-célok eltérő rendszerében fogalmazódik meg.

4. Összegzés

Czirbusz Géza egy gyorsan, ellentmondásosan átalakuló ország és világ érzékeny, jó megfigyelője, szakértő elemzője volt. Az etnikai kérdéseket illetően ország és világképe sok vonatkozásban természetes módon korsakkötött, de jó néhány tekintetben megelőzte korát, egyes vonatkozásokban megítélésünk szerint a nemzetközi földrajztudományt is.

Minden ellentmondásossága, nehézsége, csapongósága stb. ellenére Czirbusz Géza ténylegesen a magyar társadalomföldrajz megteremtője volt. Czirbusz az önmagát akkor is újrafogalmazó földrajztudomány nagy műveltségű, éles eszű és nyelvű alkotó alakja, s azon belül az emberföldrajz kiépítője volt. Emberi habitusa, a társadalomföldrajz legitimálásáért folytatott, gyakran szenvedélyes, durva küzdelme megakadályozta abban, hogy a korszak szakmailag elfogadott, tisztelt vezéralakja legyen. Nem egyedül Czirbusz hibája volt az áldatlan állapotok kialakulása a korszak magyar földrajztudományában.

A dualizmus utolsó harmada két sorozatának méltó közreműködője volt, az általa írt művek színvonala a legtöbb tekintetben meghaladta a sorozatok többi köteteit.

Irodalom

- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. I. kötet (1893). Általános rész. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXIII. kötet, 713 p.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. II. kötet: A nyugoti földségek (Amerika). 1894. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXIV. kötet, 771 p.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. III. kötet: A keleti földségi csoport déli kontinensei. (Afrika, Ausztrália). 1894. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXV. kötet, 637. p.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. IV/1. kötet: A keleti földségi csoport északi kontinensei (Ázsia) 1897. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXVI/1. kötet, 602 p.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. IV/2. kötet: A keleti földségi csoport északi kontinensei (Távol-Kelet, Közel-Kelet) 1897. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXVI/2. kötet, pp. 603-1198.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. V/1. kötet: Európa: az Alpok és a Kárpátok hegyvidéke. 1899. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXVII/1. kötet, 448 p.
- Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. V/2. kötet: Déli, közép, északi és keleti Európának plasztikája és az európai földség politikai leírása. 1903. Nagybecskerek, Szabó Ferencz kiadása. Történeti nép- és földrajzi könyvtár, LXVII/2. kötet, 676 p.
- Czirbusz Géza (1882): A délmagyarországi bolgárok ethnológiai magánrajza. Temesvár. Délmagyarországi Természettudományi Társulat.
- Czirbusz Géza (1902): Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár, Polatsek-féle könyvkereskedés kiadása, 568 p.
- Czirbusz Géza (1905): PER ASPERA (Czirbusz Géza 30 éves tanári jubileuma. Emlékkül kedves tanítványainak.) Sátoraljaújhely, Zemplén nyomda.
- Czirbusz Géza (1911): Az ember geográfiájának tanítása. (Physikai vagy emberi geográfia-e a fontosabb?). Klny. Magyar Középkola, IV. évf. 8. számából. Budapest, Stephaneum nyomda.
- Czirbusz Géza (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Budapest. Éggenberger, Fischl nyomda.
- Czirbusz Géza (1913/a): A délmagyarországi németek. In: Szabó Orest (szerk.): A magyarországi németek I-II. Budapest, Nemzetiségi ismertető könyvtár I/2. 207 p.
- Czirbusz Géza (1913/b): A temes- és torontálmegyei bolgárok. Budapest, Élet nyomda. 109 p. + 3 térkép. folytatása: A krassószörényi krassovánok. Budapest, Élet nyomda, 111-196 pp. + 2 térkép. Nemzetiségi ismertető könyvtár VII.
- Haltenberger Mihály (1935): Czirbusz Géza és a magyar geográfia. (Emlékezésül Czirbusz Gézáról). Budapest, Stephaneum nyomda R.t. A Szent István Akadémia Mennyiség-tan-, Természettudományi Osztályának felolvasásai. III. köt. 3. szekció.
- Kacsó István (1922): Az úrban elhunyt rendtagok kegyes emlékezete. 1920. január 1-től - 1921. augusztus 31-ig. Czirbusz Géza. Budapest, Buschmann F. utódai. pp. 4 - 6.

- Láng Sándor (1970): A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870-1970 között. In: Antal Zoltán – Láng Sándor – Sárfalvi Béla (szerk.) A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeinek Centenáriumú Évkönyve, pp. 9-50. Budapest, ELTE.
- Mendöl Tibor (1947): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet.

Plébános és kardinális. Tisztelgés egy
(majdnem elfelejtett) 19. századi
magyar tudományszervező munkássága előtt

(Kupa László)

Abstract

Priest and Cardinal. Pay tribute to the work of an almost forgotten Hungarian scientific organizer of the 19th Century

This paper engaged in the presentation of the book serial *Historical- Ethnographic and Geographical Library* edited by Ferenc Szabó priest, published at the last third of the 19th century in Nagybecskerek.

The first part relates to the Hungarian foreign policy efforts developed after the Compromise of 1867, which aimed to be well acquainted with the region of the Balkans. This process has significantly strengthened after the occupation of Bosnia-Herzegovina, and the systematic Hungarian research of the region of the Balkans has also evolved at that time.

The *Historical- Ethnographic and Geographical Library* presented in the second part of the study was considerable step of this learning process; it discussed the historical past and current foreign policy efforts of the fragmented countries of the Balkans.

Several volumes of these series are also dealt with the contemporary Romania. The third part of our study deals with two of them, published by László Réthy and the Romanian Gergely Moldován. The former mentioned volume is not only the criticism of the Daco-Romanian continuity, but it has tried to give an objective picture of the contemporary Romania-among-others-through the everyday life of Bucharest.

The other author, Gergely Moldován, -acknowledged representative of the Romanians- has criticized political decisions and prejudiced views on the Romanians living in Hungary, but also pointed out that the Transylvanian 'Hungarian rule' permitted the cultural development for the Romanians living there. He criticized those Romanian aspirations which has been threatened the territorial integrity of the Hungarian state.

Key words: Austrian-Hungarian Monarchy, Region of the Balkans, *Historical- Ethnographic and Geographical Library*, ethnical minorities.

Bevezetés

A dualizmus létrejöttével a magyar állam helyzete, a térségben elfoglalt pozíciója, ha nem is egy csapásra, de jelentősen megváltozott. Míg a későbbi utódállamok értelmiségi elitje részéről már jó ideje vetődtek fel a történeti *Magyarország egyes területeinek a bekebelezésére* vonatkozóan olyan 'ötletek', amelyek irrealitásához egészen Trianonig nem sok kétség férhetett, addig a kiegyezést követően ezek a területi követelések lecsendesülni/alábbhagyni látszottak.

Volt is mit visszavenni a hangerőből. Nem a 'történelmi jogok' olyan 'folklorizálódott verzióira' utalunk, mint a dákoromán kontinuitás elmé-